

Думите АРХОН, българин, княз, словенин-славянин, цесър-цар в българската литература

Светослав Диамандиев

За титула АРХОН

За значението на древната гръцка дума ἄρχων, трябва да посоча, че тя се е появила в дълбока древност като длъжностно наименование на един от кметовете на Атина, а по-късно гръцките хронисти я поставят като ранг на съседни владетели и в т.ч. на българските. Това е в желанието им да се потули императорският титул на българските владетели от Крум и насетне, което е било договорено между него и василевса Ставракий след величавата победа на българското оръжие над баща му Никифор през 811 г. В българските гръкоезични каменни надписи този титул е записван многократно като АРХОН, който разбирам единствено като гръкоезичен български титул, равнозначен на цесър със значението император. АРХОН се произнася с типично българско произношение (ударението на последната сричка и без придихание), което е твърде различно от гръцкото произношение на наименованието ἄρχων. Този му запис е фалшификат при пренасянето му върху книжен или друг подобен носител, защото не би могъл да бъде записан в каменните гръкоезични български надписи.

Не случайно след 823 г. Омуртаг е вече „от Бога цесър Омуртаг”, признание за произхождащата му от Бога власт, като това на василевсите. Началото на това титулуване е поставено с признаването му от византийския император Михаил II Балба (820–820) като жест на благодарност за помощта, оказана му от Омуртаг през 823 г. при разгромяването на армията на разбунтувалия се Тома Славянина. По този повод проф. Г. Бакалов пише: „...Геофан Изповедник изненадващо и еднократно титулува владетелят на българите не с обичайните архон, игемон, кириос, а като василевс (Μορταγῶν ὁ τῶν βουλγαρῶν βασιλευς)(1,с.209). Странна е липсата на информация в посочената „История на българите” за разширения титул „От Бога цесър”, придобит от цесър Омуртаг за оказаното от него решаващо сътрудничество на византийския владетел при ликвидиране на обсадата на Константинопол от Тома Славянина.

Най-древното използване на разширения титул се среща в надпис III от Мадарския мемориал, посветен на Омуртаг, където той е титулуван с разширения титул От Бога император Омуртаг (ἐκ θεοῦ ὁ Ом[ου]ρταγ ἄρχων) ...”(3,с.92) и в превод „...от бога Омуртаг вождът...”(3,с.94). В. Бешевлиев превежда АРХОН неправилно с вожд. Това се основава на съображението, според което не би могло да се приеме, че формулата за означаване на власт придобита от Бога би могла да се ползва по това време от някакъв вожд. Да напомня, че същият разширен титул е бил част от титулатурата на василевса (ὁ ἐκ θεοῦ βασιλεύς). Нещо повече – използването му на Мадарската скала за Омуртаг свидетелства за неговото придобиване от византийския император Михаил II Балба, за което стана вече дума, през 823 г.

В. Бешевлиев е на мнение, че „Краят на надписа би могъл евентуално да се свърже с помощта, която Омуртаг оказал на императора Михаил II срещу въстаналия Тома Славянина”(3,с.107,108).

В Речника на чуждите думи в българския на Иван Габеров издаден от врачанското издателство € този титул липсва поради обстоятелството, че такава гръцка дума не съществува. Габеров е включил в речника си „архонт” и му е дал значението: „1. Висше длъжностно лице в древна Гърция; 2. Във Византия и средновековна България - военачалник” (2,с.63). За второто значение на „архонт” в средновековна България няма доказателства. По-скоро **ἄρχων** е било използвано за титулуването на дребни владетели в зоната на влияние на Източната Римска империя, сред които е бил включван и българския. По този начин гръцките хронисти и власти са принижавали авторитета на българските владетели, които са ползвали гръкоподобната дума **ΑΡΧΟΝ** в гръкоезичните български писма и надписи със значението император.

В надписите на Мадарската скала титулът **ΑΡΧΟΝ**¹, преведан от В.Бешевлиев с вожд, се среща и в трите надписа. В надпис 1-I като подлог (ὁ ΑΡΧΟΝ) един път, в надпис 1-II – като подлог пет пъти, като пряко допълнение един път („помоли вожда”) и като косвено допълнение един път („при вожда”), и в надпис 1-III – подлог в разширената формула, цитирана по-горе.

Опонентът ще отбележи веднага, че ако значението на **ΑΡΧΟΝ** според мене е император, то такъв титул не подхожда за канове Тервел и Кормесий. Тази обструкция би била основателна за тези, които не знаят, че и двамата са били отличени от благодарни василевси като награда с византийския втори по тежест титул кесар, имащ стойността на „цар, император” (4,с.356). Нека отбележим, че при двамата кесари не е използван титула, означаващ божествения произход на властта им, както това е при Омуртаг. Този факт свидетелства за коректното съчиняване на текстовете на Мадарския монумент-светиня.

В статията си „Крумовци - императорите на България” от сборника „Исторически разкази за български владетели и още нещо”(вж.сайта diamandievsv.com) доказах равностойността на **ΑΡΧΟΝ** с цесар.

Вече отбелязах, че **ΑΡΧΟΝ** е български гръкоподобен титул, предназначен да бъде използван в български гръкоезични текстове, а не е българска дума, поради което не е бил включен в български речници. Тази бележка не се отнася до гръцката дума **ἄρχωνт**, която е намерила място в речника на И. Габеров.

За етнонима **българин**

Ползването на етнонима **българин** е било заменено от славистиката за времето между първата половина на VIII и XII век с формулата **слов'ѣнн**. Съвременните български слависти използват компромисното славянобългари като поставят задължително в предна позиция частта, представяща славяните. В Сказанието на Черноризец Храбър „За буквите”(5,с.96,99) намираме в кирилическия текст **слов'ѣнѣ**, **слов'ѣнскы** или **слов'ѣнскаа**, които в превода на Кую Куев са **славяни** и **славянска**. Не си обяснявам небрежността на преписвачите и преводача, които не са си дали сметка, че съвременникът ще знае за рагузкия славянин Мавро Орбини, който

¹ В статията „Крумовци, императорите на България”, влизаща в състава на „Исторически разкази за български владетели и още нещо”, обосновах, че в мирния договор между кан Крум и василевса Ставракий, високодоговарящите се страни са приели като част от титулатурата на българските владетели езиково гръкоподобния **ΑΡΧΟΝ**, със значение император и предназначен за български гръкоезични текстове (diamandievsv.com).

едва през 1601 г. отпечатва труд, който представя с: „Царството на славяните, днес неправилно наричани скиавони (т.е. роби)”.

Напомням, че Черноризецът е създал своето Сказание в началото на X век, факт, свидетелстващ, че посочените етноними, изписани с кирилически букви не могат да бъдат елементи на неговата творба, както и че по начало това епохално съчинение не следва да се представя с кирилическа азбука.

Същото се повтаря и при Пространните жития на Кирил и Методий.

Изненадан бях когато установих в последната част на нареченото от мене творение на Черноризец Храбър „За писмената” „**Бориса княза влѣгарскаго**”. Противоречието е в това, че от една страна народът, за който пише Храбър е славянски, а после се оказва, че според същият автор Борис е владетел на българите.

Не се очаква някой да се опита днес да каже обективно мнение за оригиналните текстове на древната българска литература.

За етнонима **българин** четем в Български етимологичен речник Т.1: ‘човек от основното население на България’, първоначално име на аспаруховите българи. Името обикновено се свързва с тюрк. корен bul- ‘смесвам’. Дора Иванова – Мирчева и Ангел Давидов не са въвели в Малкия речник на Старобългарския език **влѣгарини**, което не си обяснявам, имайки предвид, че цитираният от мене по-горе етноним на народа на Борис се намира в съчинение създадено в периода, от който авторите са набирали източниците за своя речник и още повече, че са включили сред тях автора и „За буквите” в началото на речника.

За понятието княз

Повод да разгледам как в древността е била ползвана думата княз е скандалната ѝ употреба като титул на От Бога цесáря Борис и на От Бога цесáря Симеон.

Няма никакво основание да се титулуват българските цесáри (императори) Борис и Симеон като князе. Едно от доказателствата за това ми твърдение е начина, по който в ЛИБИ, (6,с.194), българският преводач със славистки е превел латинския титул **rex** с **княз**, а Иван Габеров е дал значението на тази лексима в своя авторитетен „Речник на чуждите думи в български” като „цар” (2,с.685). Няма съмнение, авторът Габеров не е бил запознат с историческата подробност, че в древността българите не са имали в титулатурата на българските владетели понятието цар, тъй като действията титул е бил цесáр, чието съкратено записване е подвело руските владетели, а след това и княз Фердинанд I. Не мисля, че всички български преводачи от съвременното са били също така подведени.

Това е резултат от факта, че голяма част от българските лингвисти не познават изконния български титул цесáр, който е документиран в гръцка хроника с цялата дума от гръцкия хронист Скилица (8,с.244).

1. В своя труд „Грамоти на българските царе” авторките Ангелина Даскалова и Мария Райкова са включили три грамоти от XIII в. на цесáрите Иван Асен II и Константин Асен – Тих и от XIV в. - пет на владетелите Иван Александър, Иван Шишман и Иван Страцимир.

За пръв и единствен път „**кѣнѣзь**” се среща във Виргинската грамота, която представлява писмен паметник на българската императорска канцелария от втората половина на XIII век или може би век-два по-късно.

В най-ново време грамотата е публикувана в работата на Даскалова и Райкова.

В речника към този документ, изключително важен за българската история, за развитието на българския език и за влиянието на славянската част от българското население върху българския език, намирам в (9,с.214):

„**КЪНАЗЪ**” – „държавен служител, вероятно главен управител на селска община”. Грамотата е издадена за дарение на Виргино бърдо на манастира „Свети Георги Горгос (Скоропостижник) и Победоносец”, който се е намирал близо до Скопие, т.е. в славянски Илирик. Има съмнения за автентичността на грамотата, като голяма част от изказалите се в този смисъл предполагат да е създадена като фалшификат през XIV в. Това обстоятелство не вреди на отправения към грамотата езиковедски интерес. Наличието на думата в посочената грамота, може да се обясни със славянските говори на населението около Скопие. А това, че в останалите грамоти понятието на се среща, говори за отсъствието на големи славянски маси в останалите територии на България през Втората Българска империя.

Думите **кнѣзь**, **кнѣзь** и **кѣнѣжь** не фигурират в речника към книгата.

От съдържащото се в „Грамоти на българските царе” значение на използваното през периода на втората империя на България понятие „**КЪНАЗЪ**” разбирам, че понятието е било употребено единствено като длъжностно наименование.

Преди години лансирах тезата, че понятието княз е славянска говорна адаптация на българския титул „кан, кана”, който под гръцко влияние е станал „канас”, по-късно в някой български диалект – „къназ” и накрая славяните са изхвърлили чуждия им звук Ъ, и са заменили гласната „а” с по-благозвучната „я”.

2. В Малкия речник на старобългарския език на Иванова-Мирчева и Давидов, чийто лексикален материал е извлечен от 14 писмени християнски паметници от X и XI в., както и от старобългарски писмени паметници, запазени по по-късни преписи (10, с.5,6) не се съобщава както за понятията **кнѣзь** или **кѣнѣзь**, така и за посочените по-горе техни варианти. Впечатлява обаче факта, че на стр. 171 се намира думата **клубучьць** със значение княжеска шапка. От това излиза, че понятието княз не се среща в обследваните от владетелите извори, но княжеска шапка е била ползвана.

3. Намирам в Старобългарски речник:

кѣнѣжь - *прил. прит.* Княжески, на княза, владетеля, управителя и

кѣнѣзь, -а м. **βασιλεύς**, княз, владетел, господар, управник, началник(11,с.775).

Посочени са изворите. Впечатлява, че авторката е изравнила по значение **кѣнѣзь** с гръцкото **βασιλεύς**, което е твърде странно и дори неприемливо.

Отбелязвам, че от преводите на втората дума само **βασιλεύς** е титул, княз е с неясно значение, а останалите са длъжностни наименования.

В заключение мога да направя един единствен извод: думата „княз”, в който и да е неин вид, не е могла да се ползва за титулуване на българските владетели Борис и Симеон, защото те са императори с български титул **цесър**, който е равен по значение на гръкоезичния български титул **ΑΡΧΟΝ**. Проява на некомпетентност е за преводачите на древните български текстове да се титулуват тези велики личности като князе. Още повече – съгласно свидетелствата на гръкоезичните български каменни надписи и двамата са носители на разширения титул „От Бога **цесър**”, който е придобит от тях по наследство от От Бога **цесър** Омуртаг, който на свой ред го е получил като израз на благодарност от василевса Михаил II Балба за оказаната му от българския владетел помощ при разгрома на войската на Тома Славянина. Както вече казах, този титул е израз на признание за божествения произход на тяхната власт, по подобие на византийските василевси.

4. В Български етимологичен речник думата **княз** е преведена с: ‘близък родственик на владетел, принц; глава на княжество’(12,с.499), а **кнез** (12,с.495) има обяснението: истор. ‘избран управител на едно или няколко села’, остар. ‘селски първенец, кмет’, **кнѣзь**; стб. **кѣнѣзь** ‘владетел, господар, княз’. Прибавени са още **КЪН-**

▲ЗЪ, КНАЗЪ И КЪНАЖЪ, за които няма обяснения, а са посочени само изворите, от където са извлечени. От изредените значения се разбира, че всички те са наименования, но не и титули, т.е. не допустимо е титулуването на владетелите на империята България Борис и Симеон с княз.

Няма съмнение, това владетелско прозвище се е появило много след IX век и е пълен абсурд да се титулували българските императори Борис и Симеон с „княз”.

За етнонима **СЛОВЪННИЪ**

1. Не приемам основанието на авторите на **Малък речник на старобългарския език** Дора Иванова-Мирчева и Ангел Давидов да включат в речника си(10,с.385) етнонима словенин като дума извлечена от старобългарски писмени паметници, запазени в по-късни от X и XI век преписи. Вече посочих в началото, че Мавро Орбини, представя своя труд от 1601 година с думите „Царството на славяните, днес неправилно наричани скиавони (т.е. роби)”. Следователно, ако през 1601 г. славянските племена са били наричани все още скиавони (на гръцки и латински това се е произнасяло като „склави”), недопустимо е да се ползва за превод в българските древни писмени паметници и в т.ч. в Пространните жития на Кирил и на Методий, както и в Сказанието на Черноризец Храбър, наречено от К.Куев „За буквите” етнонима славяни, даже не и **СЛОВЪНН**. В. Златарски прави компромис като ползва за целта именно този термин.

На стр. 382 не намираме думата склав, а на стр. 384 не намирам славянин, което ни подсеща, че в споменатите древни писмени паметници не са споменавани склавите с тяхното „народностно име” **СЛОВЪНН**, а още по-малко несъществуващото славяни.

В гръкоезичния Сюлейманкьойски каменен надпис, представляващ запис на мирния 30 годишен договор от 815 г. между цесър Омуртаг и василевса Леон V, е използван етнонима „склавон”, преведен от В.Бешевлиев като славяни. Двеста години по-късно архиепископ Теофилакт Охридски използва в биографията на Климент веднъж „скловенон генос”, преведено от Илия Г. Илиев като „славянски народ” и след това „скловеникон граматон”, съответно „славянска писменост”. С тези добавки искам да посоча, че авторите на МРстб, които не са включили името „склави”, не са се отнесли достатъчно коректно към проблема защото гръкоезичните текстовете на каменните надписи са български текстове и те е следвало да бъдат третирани в българските научни съчинения.

2. В Българския етимологичен речник Т.VII не фигурира на с.107 запис на думата **СЛОВЪННИЪ**. Но в Т. VI на с.753 се чете „склав” с дадено му значение ‘роб, пленник’. Не мога да пропусна да отбележа една много интересна бележка: „Според К.Костов...(склав – доп. е мое) е обратна заемка от гръцки в южнославянските езици, тъй като гр. σκλάβος води своето потекло от славянското народностно име **СЛОВЪНН**, което у византийските автори е предавано със Σκλαβηνοί. Т.е. етнонима склави трябва да се разбира като злонамерен превод на гръцките автори от древното народностно име **СЛОВЪНН**.”

3. В Българския етимологичен речник Т.VI етнонимът славянин в мн.ч. е представен с многобройни варианти и в т.ч.: славяни, славени, слави, славине, славини, словене, словени. Там е записано, че в оригиналните пространни жития на Кирил и на Методий, както и у Черноризец Храбър са били ползвани „стб. **СЛОВЪННИЪ**, мн.ч. **СЛОВЪНН**”.

Дали в обсъжданата древност е бил ползван посоченият етноним на славяните не е сигурно, но сигурно е това, че е бил неправомерно превеждан от българските съвременни лингвисти със славянин и славяни, което оставя у читателя впечатлението,

че преводът е изпреварил името на склавите като славяни, дадено им от Мавро Орбини през 1601 г.

И накрая ще отбележа, че пропагандирания термин славинии не е намерил самостоятелна позиция в речника.

4. В том трети на събраните съчинения на Климент Охридски, са публикувани пространните жития на Кирил и Методий в три варианта: факсимилета на най-древните съхранени до днес жития, като ЖК е от 1469 г., а ЖМ - от XII век; съвременна кирилическа редакция на житията и превод на български език.

Във факсимилето на ЖК намерих думата славяни в дателен падеж във формата *словенѣмь* (16,с.83, р.11), а прилагателното славянски като *словенскыѣ* (16,с.86, р.1).

За титулите **цесър** и **цар**

1. От „Грамоти на българските царе“:

От съдържанието на намерените в указанияте вече източници слова, включени в известния речник, научаваме, че

титулт **„цар“** не фигурира в него (9,с.404), а

„цѣсарь“, с който за пръв път е било представено императорското достойнство на българския владетел Крум се намира на с. 406.

Ангелина Даскалова и Мария Райкова в речника на своя изключителен труд „Грамоти на българските царе“, извлечен от грамотите на българските владетели като оригинални документи със светско съдържание от XIII и XIV век, не са включили руския титул „цар“, с което показват, че в развитието на Кирило-Методиевия литературен език, съществителното „цар“ не съществува. Независимо от това в речника се среща прилагателното *царѣвъ* и съществителното *царина*, които поради липсата на титли, (чертички над думата, които указват пропуснати букви) са преведени като царев (връх) и държавна собственост, в смисъл собственост на царя. Би могло да се преведе и като царщина. Всъщност прилагателното следва да се прочете като *цесарѣвъ*, а съществителното - *цесарина*, защото не може да има прилагателно, производно на несъществуващото съществително цар. Очевидно авторките са се подчинили на пропуската на древните писари да отбележат надредните титли.

Титулт **„цѣсарь“**, в своята съкратена писмена форма, като **„црѣ“**, **„цр“**, **„цръ“**, **„ц“**, **„црѣн“** и още много други (общо 22 бр.), обилно насища съдържанието на всички грамоти (9,с. 406).

Съжалявам да установя, че авторките превеждат **цесър** с **цар**, което е лишено от историческо и лексикално основание, тъй като според самите тях титул **„цар“** в средновековието не е ползван от българските владетели, а значението на съвременното **„цар“** не би могло да се равни с император.

Няма съмнение, че руската славистика е наложила на българските си адепти понятието **„цар“** като титул на българските владетели от Симеон и насетне, за да го оприличи на титула **„цар“** на руския владетел Иван Грозни и по този начин да свърже езиково и титуларно руските славяни и българите. Впрочем, може да се приеме, че в желанието си да бъде продължител на династията на българските императори, Великият княз Иван Грозни е бил заблуден от своите граматичи и озвучил през 1547 г. съкратеното изписване на **„цесър“** като **цар** и го е приел за свой титул.

Другата сериозна грешка на славистиката е, че приема въвеждането на българския титул **цесър**, едва от От Бога **цесаря** Симеон, докато историческата истина го отбелязва като императорски титул още при Крум (виж „Крумовци – императорите на България“ в сайта ми diamandievsv.com)

А. Даскалова и М. Райкова. (9,с.66,67,161) установяват, че т.нар. „среднобъл-

гарски език”, т.е. държавният език на българските владетели от времето на Втората българска империя (1198 – 1396), е загубил вече редица славянски граматични форми или те са били в процес на разпадане. В подкрепа на казаното ползвам някои от дадените от големият български филолог К. Мирчев конкретни примери: синтетичният строеж на именната система е започнал да се заменя с аналитизъм (отпадат падежните форми в българския език) още от X в. насетне, а през XV в. промяната е била пълна, загубва се старата инфинитивна форма на глаголите (типична и до днес за славянските езици), образува се описателно бъдеще време с частичката „ще” от спомагателния глагол „искам” (хощѣхъ) плюс сегашно време на съответния глагол и т.н.

Констатациите направени от К. Мирчев водят до едно единствено разбиране: езиковото влияние на славянската съставка в българското население се е загубило. Това значи, че славяните са останали по време на Втората българска империя едно незначително малцинство, след като в рамките на три века са изчезнали като обществен фактор.

2. В Проложно житие на Константин-Кирил и Методий е казано (15, с.78): „Докато пребиваваше в моравската земя, (Методий преведе всичките 60 книги... при княз Светополк; гръцкият цар беше Василий, а на българите – княз (даден) от бога – Борис,...”). От този цитат се разбира, че след отнемането на признанието за божествена власт за Борис през 863 г. Василий през 870 г. му е възстановил тази привилегия. Но няма исторически данни да е признавано на князе божествен произход на властта им.

3. В Малък речник на старобългарския език намираме на с.467 термина *цѣсарь-га същ.м.* Цар, владетел, крал, император.

Ако първото значение на българския титул *цѣсарь* е представено с българския титул цар, странно е защо той не е включен в речника. Отговорът гласи, че това се дължи на факта, че той не е намерен в текстовото съдържание на древните писмени паметници – източници за съставянето на речника, но съществува в днешните български речници, добил гражданственост. Но вероятно е известно на читателя, че редовият българин не е наясно със значението на средновековния български титул *цесар* и на съвременния цар. Ако в древността *цесар* е бил синоним на император. Нима титулът цар е давал на Фердинанд императорско достойнство?

Няма съмнение, ползваният от *цесаря* Крум и от наследниците му на българския трон до края на Втората българска империя титул е свидетелствал за техния императорски престиж, но това не следва да отнася до титула „цар” българските владетели през XX век. Всъщност рангът на българското „цар” в рамките на европейските владетелски титулатури не е прецизно уточнен.

На второ място следва да отбележим, че за значението на *цѣсарь* авторите са използвали три титула и едно наименование, което говори, че в нашата наука няма строги правила.

4. Същите резултати се добиват и от Старобългарския речник съставен от Дора Иванова – Мирчева.

5. Оценявам високо направеното изследване от Цв. Радославов, с което той аргументира като правилно при изговора на *цесар* да се поставя ударението върху втората сричка. По този повод авторът пише: „Най-напред, известното *βεζεῖτε, τζασιό* (с ударение на втората сричка) у С к и л и ц а е едно съвременно потвърждение на това, което говори ясно и не бива, струва ни се, да се пренебрегва” (17, с.177). Очевидно в хрониката на Скилица фигурира съответното на българския изговор върху „а” ударение.

Ключови думи: АРХОН, българин, княз, словѣнникъ, славянин, цесар, цар

Цитирани автори

1. История на българите. Г.Бакалов гл. редактор и заедно с Пл. Павлов автори на глава III. С. 2003
2. Г а б е р о в, Ив.Речник на чуждите думи в български. Враца.
3. Б е ш е в л и е в, Веселин.Първобългарски надписи.С.,1979.
4. А н д р е й ч и н Л. и др.. Български тълковен речник. С., 2005
5. Д и н е к о в,П, К.Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература.С.,1978.
6. О р б и н и, Мавро. Царството на славяните. Дубровник, 1601.
7. ЛИБИ, Т.П,С., 1960.
8. С л а в о в а, Т. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. С. 2010.
9. Д а с к а л о в а,Анг., Мария Райкова. Грамоти на българските цареС., 2005.
10. И в а н о в а-Мирчева,Д, Ангел Двидов. Малък речник на старобългарския език.,В.Търново, 2001.
11. И в а н о в а-Мирчева,Д. Старобългарски речник С., 1999.
12. Български етимологичен речник, Т.П. Съставили Георгиев, В.И. и др.С., 1979.
13. А н а с т а с о в, В. и др.Българския етимологичен речник Т.VII.С.,2014.
14. А н а с т а с о в, В. и др.Българския етимологичен речник Т.VI.С., 2002.
15. Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Климентина Иванова. С., 1986.
16. Климент Охридски, събрани съчинения. Т. Трети. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили за печат Ангелов,Б. и Христо Кодов. С.,1973.
17. Р а д о с л а в о в, Цв. Титлите на българските владетели.ИБАИ 5,с.159-186.